

Termen, Stemmen en Perspectieven

Enkele uitgangspunten van het onderzoeksprogramma Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië 1945-1949

30 oktober 2020

Ter inleiding

In deze korte notitie, vastgesteld na bespreking met de betrokken onderzoekers in de Programmaraad en de internationale Wetenschappelijke Adviescommissie van het programma, wordt een aantal begrippen uitgewerkt die richting geven aan de discussie over terminologie: multiperspectiviteit, historische interpretaties en meerstemmigheid. Deze concepten hangen onlosmakelijk met elkaar samen, zoals ook tot uitdrukking komt in de opzet van het onderzoeksprogramma en de wijze waarop verslag zal worden gedaan van de uitkomsten daarvan.

Dat we uitvoerig stil staan bij de kwestie van perspectieven, termen en stemmen, heeft ook te maken met het actuele politieke en maatschappelijke debat over het kolonialisme en de oorlog in Indonesië in de jaren 1945-1949. Dat debat is intens en laat niet alleen zien dat deze geschiedenis leeft, maar ook dat de meningen hierover niet zelden lijnrecht en onbeweeglijk tegenover elkaar staan, ook bij de generaties die geen persoonlijke herinneringen aan de gebeurtenissen hebben. De geschiedschrijving kan – juist door verschillende perspectieven te laten doorklinken – argumenten en visies aanreiken om het gesprek over dit betwiste verleden te openen.

1. Multiperspectiviteit

Je zou kunnen zeggen dat het gebruik van verschillende perspectieven zo oud is als de geschiedwetenschap. Precies dat onderscheidde de oervader van de westerse historiografie, Herodotus, van zijn tijdgenoten: 'he sought to provide a whole multiplicity of perspectives'.¹

Het begint er al mee, dat de historicus terugkijkt, vanuit het heden naar het verleden, naar gebeurtenissen waarvan de 'afloop' bekend is, en vaak met aanzienlijk meer kennis dan de historische personen (actoren) zelf bezaten. Tegelijk wordt het perspectief op het verleden per definitie diepgaand beïnvloed door de tijd en de samenleving waarin de geschiedschrijver leeft – en het is, om die reden, goed zich daarvan rekenschap te geven en daar zo goed als mogelijk op te reflecteren.

Maar dat is niet meer dan een deel van het verhaal. Wil je als historicus gebeurtenissen in het verleden begrijpen, dan zul je je ook los moeten kunnen maken van de eigen tijd en de eigen samenleving, en je – met alle beperkingen - verdiepen in de motieven en perspectieven van de actoren in hun historische context, waarin

¹ Paul Cartledge, 'Herodotus: A Historian for All Time', *History Today* 10 October 2013.

uiteraard ook tijdsgebonden politieke, sociaaleconomische, culturele en ecologische krachten werkzaam zijn. En dat is geen geringe opgave – maar wel een cruciale: door te proberen je te verplaatsen in wat mensen bewoog, wat ze zagen en dachten, en welke ruimte ze daarvoor hadden, kun je meer inzicht krijgen in hun handelen en daarmee in het verloop van de historische gebeurtenissen zelf. Het is, kortom, een professionele vereiste die verschillende perspectieven serieus te nemen en in de analyse te verwerken.

In kentheoretische termen: *zich verdiepen in de perspectieven van de verschillende historische actoren draagt bij aan een beter begrip van het verloop van historische gebeurtenissen*. Multiperspectiviteit is, kortom, een onmisbaar, noodzakelijk instrument in de gereedschapskist van de geschiedschrijving.

De keuze voor multiperspectiviteit is tegelijk een principiële kwestie, als uitdrukking van een streven naar inclusiviteit, om eenzijdigheid waar mogelijk te vermijden en het perspectief van de verschillende historische actoren over het voetlicht te brengen. Het kan zijn dat zo'n exercitie om uiteenlopende redenen niet bij iedereen of bij alle maatschappelijke groeperingen in even goede aarde zal vallen, maar tegelijk kan ze ook als bijzonder verrijkend worden ervaren.

Volledige multiperspectiviteit is een ideaal, een streven dat nooit volledig zal worden gerealiseerd. Het aantal hindernissen is immers groot, te beginnen met de taalbarrières, geografische en culturele afstand, maar ook de beperkingen van de archiefbronnen, die vaak een afspiegeling vormen van de toenmalige machtsverhoudingen, en waarin de stemlozen niet zijn terug te vinden; multiperspectiviteit komt in dergelijke gevallen neer op een andere manier van lezen, of het zoeken naar andere bronnen - buiten de officiële archieven en gevestigde media - zoals materiële resten of orale bronnen.

Hoewel het Nederlandse handelen en, vooral, de toepassing van geweld, in hun sociale, politieke en internationale context, in dit onderzoeksprogramma centraal staan – zoals geformuleerd in de opzet van het programma - wordt gestreefd naar multiperspectiviteit. Aan dat streven wordt op verschillende manieren invulling gegeven, onder meer door

- verschillende actoren in de historische context aan bod te laten komen, en hun perspectieven te belichten;
- samenwerking, waar mogelijk, met Indonesische historici;
- het raadplegen van een zo groot mogelijke variëteit van bronnen van uiteenlopende historische actoren (verschillende partijen, buitenlandse waarnemers, groepen binnen Indonesië en Nederland enz.) (zie ook 3);
- 'excentrisch lezen' van officiële bronnen, door daarin te zoeken naar de ervaringen en perspectieven van de anderen dan officiële instanties;
- het toelichten en laten doorklinken van verschillen in terminologie als uitdrukking van de perspectieven (zie ook 4).

2. Historische interpretaties

Onze verhalen over het verleden zijn altijd en onvermijdelijk *interpretaties*. Een 'objectief realistisch beeld' van de geschiedenis, een soort volledig transparant glazen raam waardoor we naar een historische werkelijkheid kijken, is een illusie, omdat er niet zoiets bestaat als een onbemiddelde en alomvattende toegang tot het verleden.² Wat historici doen, is uit een chaotische hoeveelheid overgeleverd materiaal (in officiële stukken, kranten, brieven, materiële overblijfselen, interviews) een beeld van het verleden scheppen – een beeld, of beter: een *interpretatie* van de historische gebeurtenissen, of, nog anders geformuleerd, een *voorstel*, een *uitnodiging* om op een bepaalde manier naar het verleden te kijken. Daarbij is het de kunst om, met inzet van de gangbare professionele vaardigheden en standaarden, tot een zo aannemelijk mogelijke voorstelling te komen.

Discussies tussen historici – een 'discussie zonder eind' in de legendarische woorden van de historicus Pieter Geyl³ – gaan vrijwel altijd over *interpretaties* en *perspectieven* en over de plaats en relevantie van feiten daarbinnen – meer dan over die feiten zelf. Je zou het ook anders zeggen: feiten staan in interpretaties niet op zichzelf, maar krijgen eerder *daarbinnen* – door hun samenhang - betekenis dan dat ze aan *de basis daarvan* staan.⁴ Precies hierin onderscheiden historische - en de meeste andere geesteswetenschappelijke - interpretaties zich van de uitkomsten van, bijvoorbeeld, het meeste natuurwetenschappelijk onderzoek. Een historicus streeft naar 'waarheidsgetrouwe interpretaties', maar deze zijn onvermijdelijk getekend door de opvattingen van de historicus zelf en de tijd en samenleving waarin hij of zij leeft. Dat besef bracht de liberale Italiaanse historicus en filosoof Benedetto Croce begin twintigste eeuw tot zijn veel geciteerde uitspraak, dat 'alle echte geschiedschrijving eigentijdse geschiedenis is' ['Ogni vera storia è storia contemporanea'].⁵

Anders gezegd: zowel de vragen als de antwoorden van de geschiedschrijving zijn getekend door het heden. Objectiviteit, in de zin van het bereiken van absolute waarheden over het verleden, is een illusie, maar dat is het niet als we objectiviteit opvatten als een *methode*. De opvatting dat de uitkomsten van het historische onderzoek niet absoluut 'waar' kunnen zijn, geeft de historicus geen vrijbrief zich over te geven aan willekeur en fantasie. Integendeel, het besef dat het hier om al dan niet overtuigende interpretaties gaat, dwingt tot een zo zorgvuldig mogelijke werkwijze, en zou moeten fungeren als een aansporing te reflecteren op de gevolgte

² 'Das Paradies der reinen Unmittelbarkeit ist verschlossen', aldus Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolische Formen*, aangehaald bij Anton Mooij, *De Academische Boekengids* 41 (okt. 2003) 15.

³ 'Men kan de geschiedschrijving opvatten als een discussie zonder eind', P. Geyl, *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (1946) 5.

⁴ Vgl. Frank Ankersmit, *Narrative Logic. A semantic analysis of the historian's language*. Nijhoff, Den Haag enz.: 1981. Vgl. b.v. R. H. de Bock. Het onderscheid tussen feit en recht. Tussen waarheid en onzekerheid, *Burgerlijk Proces & Praktijk* nr. XI, 1.2 (31-05-2011)

https://www.navigitor.nl/document/ida682c7a8ea800e5ff05537e7f3feac64/tussen-waarheid-en-onzekerheid-burgerlijk-proces-praktijk-nr-xi-12-het-onderscheid-tussen-feit-en-recht?ctx=WKNL_CSL_1626

⁵ Benedetto Croce, *Teoria e storia della storiografia*, Bari 1917, 1920², p. 5.

methodiek, de omgang met de bronnen en de uiteindelijke interpretatie; kortom, te reflecteren op het eigen werk en dit ter discussie te stellen.

Het ligt in de lijn van de verwachting dat zowel de afzonderlijke studies als het slotwerk nieuwe interpretaties van de gebeurtenissen in 1945-1949 zullen presenteren. Dat is niet alleen een gevolg van de bredere multiperspectivistische benadering en het gebruik van nieuwe en andere bronnen, maar ook omdat de onderzoekers kunnen profiteren van nieuwe inzichten en studies die de afgelopen periode door andere historici zijn gepubliceerd. Zo zal er veel aandacht worden besteed aan de politieke, sociale en militaire ontwikkelingen in afzonderlijke regio's, waarmee een veel gevarieerder beeld ontstaat dan de simpele tegenstelling Nederland vs Republiek Indonesië.

Een ander voorbeeld is de herconceptualisering van de Bersiap: niet langer als aanduiding van een periode waarin in de Nederlandse historiografie vooral Nederlandse en Indische Nederlanders slachtoffers waren van Indonesische gewelddadigheden, of, nog sterker, als slachtoffers van een etnisch-gemotiveerde strijd, maar als tijdvak waarin ook Japanse, Chinese, Indonesische, Brits-(Indisch)e en andere bevolkingsgroepen slachtoffer werden van Indonesische geweld, als al dan niet vermeende tegenstander van de Republiek Indonesië. Deze herconceptualisering heeft niet tot doel 'het Nederlandse leed te bagatelliseren', zoals sommigen vrezen⁶, maar om een scherper en completer inzicht te krijgen in het verloop van de gebeurtenissen en de dynamiek van geweld die vanaf augustus 1945 ontstond.

3. Multivocaliteit/meerstemmigheid

Gaat het bij multiperspectiviteit vooral om het beter begrijpen van historische gebeurtenissen, bij multivocaliteit of meerstemmigheid gaat het primair om de manier waarop het historische verhaal wordt verteld of vormgegeven, ofwel: de representatie van het verleden. Of, anders gezegd: bij meerstemmigheid gaat het om de vraag hoe de verschillende perspectieven een menselijke stem krijgen - en dat is belangrijk, vooral als het gaat om gebeurtenissen die als traumatisch zijn ervaren, of waarbij de emoties en de herinneringen van de historische actoren strijdig of incompatibel zijn. De geweldservaringen, die in dit programma een centrale plaats innemen, blijken immers dikwijls onoverbrugbare tegenstellingen tussen mensen en groepen te hebben gecreëerd, en als zodanig soms zelfs aan de basis van groepsidentiteiten te staan.

Het is Saul Friedlander, de invloedrijke historicus van de Jodenvervolging, die de term 'multivocaliteit' heeft gemunt voor de geschiedschrijving. Hij deed dat op een beroemd geworden conferentie in 1990, *Probing the limits of representation – Nazism and the "Final solution"*. Voor Friedlander was 'multivocaliteit' een nieuwe manier van vertellen, die ruimte zou bieden voor emoties, tegenstrijdigheden, paradoxen en een veelheid aan stemmen – en die daarmee tegelijk afstand neemt van het traditionele beeld van de geschiedschrijver als de alwetende verteller van een

⁶ <http://www.federatie-indo.nl/19-06-14/> (d.d. 25-6-2020)

'definitief' verhaal. Deze manier van vertellen betekent niet dat de historische gebeurtenissen worden gerelativeerd, integendeel, ze worden in de verschillende verhalen juist beter verankerd. Daarnaast biedt multivocaliteit de historicus de gelegenheid óók zijn of haar eigen aanwezigheid in het historische verhaal te laten zien en daarmee invulling te geven aan de noodzakelijke reflectie op zijn of haar rol als interpretator.⁷

In de ogen van Friedlander was zo'n nieuwe benadering nodig, juist vanwege het extreme karakter van de gebeurtenissen die hij beschreef, de fysieke vernietiging van bevolkingsgroepen door de nationaalsocialisten. In zijn alomtgeprezen tweedelig werk *Nazi-Duitsland en de Joden* heeft hij deze opvattingen in de praktijk gebracht en daarmee een nieuwe standaard in de geschiedschrijving geïntroduceerd.⁸ Hij voert talrijke getuigen op en put uit dagboeken, rapporten, notulen, artikelen, en hij analyseert, stap voor stap, de naast elkaar bestaande, verschillende niveaus van de werkelijkheid. Uit dit laatste blijkt dat multiperspectiviteit en meerstemmigheid hand in hand gaan.

In het onderzoeksprogramma zullen de verschillende stemmen ruimschoots aan bod komen, om te beginnen in het Slotwerk en het project 'Getuigen en Tijdgenoten'. De meerstemmigheid die het programma in de studies en andere producten wil laten zien, is een logische uitkomst van de keuze voor multiperspectiviteit: het is een manier om de lezer mee te nemen en tegelijk de verschillende historische perspectieven 'recht' te doen.

4. Terminologie

Termen zijn vloeiend en altijd verbonden met perspectieven: van disciplines, van domeinen, van personen, partijen, instituties, nationale historiografieën en periodiseringen. Hetzelfde fenomeen kan met verschillende termen worden aangeduid, dezelfde term kan verschillende betekenissen hebben. Wat door de Nederlandse regering in 1947, en opnieuw in 1948, in eufemistische termen werd aangeduid als 'politieke actie', was in de ogen van Indonesische Republieken een oorlog, een daad van agressie tegen de kort daarvoor uitgeroepen republiek, die inmiddels door een aantal staten, waaronder Nederland zelf, *de facto* - en door enkele staten zelfs *de jure* - was erkend.

⁷ In de woorden van James E. Young: "For the integrated historian, this means a historiography whose narrative skein (streng, stevige draad - fvv) is disrupted by the sound of the historian's own, self-conscious voice. As Friedlander writes, such "commentary should disrupt the facile linear progression of the narration, introduce alternative interpretations, question any partial conclusion, withstand the need for closure." These interruptions would also remind readers that this history is being told and remembered by someone in a particular time and place, that it is the product of human hands and minds." *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, Yale University Press 2002.

⁸ Saul Friedlander, *Nazi-Duitsland en de joden. Deel1 De jaren van vervolging 1933-1939; Deel2 De jaren van vernietiging 1939-1945* [publ. 1997/2007], Amsterdam 2007.

Deze situatie is volkenrechtelijk gezien problematisch te duiden. Niettemin zullen de meeste historici niet schromen voor de hele periode 1945-1949 het woord 'oorlog' te bezigen, zoals zij spreken over de Tachtigjarige Oorlog of de Joegoslavische Oorlogen. De term 'oorlog' wordt dan niet gebruikt in de juridische of volkenrechtelijke betekenis,⁹ of als aanduiding voor een geregeld gewapend conflict tussen twee algemeen erkende staten, maar als een *oorlogsstoestand*, waarin de Indonesische en Nederlandse samenlevingen in alle facetten door het gewelddadig conflict werden beïnvloed; een toestand die het leven van militairen en burgers op ingrijpende manieren bepaalde, door ze zware beperkingen op te leggen of ze te verplaatsen en te verjagen, een toestand die nieuwe politieke, juridische, economische en morele verhoudingen schiep.¹⁰

En zo zijn er veel andere termen die verbonden kunnen worden met uiteenlopende perspectieven, afhankelijk van tijd, plaats of discipline: 'vrijheidsstrijder', 'rebel', 'dader' en 'slachtoffer', 'soevereiniteit', 'legitimiteit', 'excessief geweld', 'oorlogsmisdaden', 'interneringskampen'. Het is een illusie te denken dat dergelijke fenomenen en gebeurtenissen met eenduidige, uitsluitende termen benoemd kunnen worden; dat is vaak zelfs niet mogelijk binnen een en hetzelfde kader. Zo vonden in het volkenrecht juist in deze jaren 1945-1950 enorme ontwikkelingen plaats, die geleid hebben tot nieuwe begrippen, regels (of normen) en verdragen - en daarmee zijn zelfs de lijnen van het juridische kader niet scherp te trekken.

Het programma zal derhalve niet gaan werken met een lijst van vaststaande, gestandaardiseerde betekenissen. Dat is niet alleen onmogelijk, maar druist ook in tegen wat we als geschiedschrijvers beogen: wie de dynamiek van de gebeurtenissen in de jaren 1945-1949 wil begrijpen, zal, zoals eerder gezegd, oog moeten hebben voor de verschillende perspectieven, inclusief het (er)kennen van de daarmee samenhangende diversiteit in terminologie.

Dit alles betekent dat we telkens precies moeten aangeven welke term om welke redenen door wie wordt gebruikt, vanuit het bewustzijn dat veel termen evident politiek en moreel geladen zijn. Dat geldt ook voor onze 'analytische' begrippen, die vaak eveneens een ethnocentrische en politieke connotatie of genealogie hebben en minder 'objectief' zijn dan ze lijken. Om die reden is het raadzaam zelf zo 'neutraal' mogelijke termen te hanteren, termen die niet sterk geladen zijn, of verbonden zijn met, bijvoorbeeld, specifieke of eenzijdig perspectieven.

Dit pleit voor een sterk discursief-bewust gebruik van termen: waar nodig wordt door het hele programma heen aangegeven in welke betekenis termen worden gebruikt en met welk perspectief die betekenis is verbonden, en hoe, bijvoorbeeld, 'historische' termen zich verhouden tot juridische.

Frank van Vree

⁹ De term 'oorlog' is in het volkenrecht grotendeels in onbruik geraakt. Het VN Handvest bevat het 'geweldverbod' in art. 2(4) en de Verdragen van Genève van 1949 reguleren 'gewapend conflict'.

¹⁰ Zie voor een nadere omschrijving <https://www.niod.nl/nl/onderzoeksprogramma> (30 okt. 2020)